

بابا دُلے شاہ: ہیر دا اک گمنام شاعر

ڈاکٹر سعادت علی ناقد ☆

Abstract

Punjabi language and literature is very rich in both prose and verse. There are many poets whose works have yet not come to forth. Story is very popular art form among the Punjabis. Waris Shah has narrated the story of Heer Ranjha so beautifully that it got popular at mass scale. Rather unknown poet Dulley Shah has also penned downed this story. This article is an effort to introduce this poet and determine his status among the poets of the Heer.

اُنج تے وارث شاہ ہوراں ہیر لکھ کے ایس داستان اُتے شاعری دے حوالے مال مہر ثبت کر دتی سی۔ اوہناں ورگا فیر کون لکھ سکدا اے، پر ایہدا ایہہ مطلب وی نہیں کہ شاعر ایس داستان بارے قلم اٹھانا بالکل بندای کر دین۔ اُنج وارث شاہ توں بعد احمد یار مرالوی، میاں ہدایت اللہ پیراں دتہ ترگر تے صوفی عنایت علی عنایت ورگے شاعراں وی ہیر لکھ کے ناں کمایا۔ اُنج ای ہیر دے اک ہور گمنام شاعر بابا دُلے شاہ داناں وی آؤندا اے۔ آپ دی اک چھپی ہوئی کتاب ”ہیر و ابیات دُلے شاہ“ ساڈے سامنے اے۔ ایہہ کتاب 1973ء وچ کاشانہ صوفی لاہور ولوں شائع ہوئی۔ ایہدا دیباچہ رحمت علی نے لکھیا اے تے اوہو ای کتاب دے مرتب وی نہیں۔ ایہدے وچ داستان ہیر نامکمل حالت وچ اے۔ ایہہ ہیر نوں سپ لڑن توں بعد سیدے دے پو (اجوہر) دا جوگی (رانجھے) دے کول جاتے رانجھے نوں آون واسدا دین تک اے۔

☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

20 x 30/16 سائز تے چھپی، 119 صفحیاں دی ایس کتاب وچ دے شاہ دیاں دو توں تن سی حرفیاں شامل نیں۔ ایہہ سی حرفیاں دی ترتیب انج اے کہ ہر حرف تھلے دو ہڑیاں دی گنتی ودھ گھٹ اے مثلاً 'الف' تھلے تن دوہڑے نیں تے 'ب' تھلے دو۔ انج ای، ہضیاں حرفاں تھلے اک اک بند وی موجود اے۔ سی حرفیاں توں پچھے بابا جی دا پھنکل کلام، کجھ نظماں، دوہے وغیرہ شامل نیں۔ ۶ تھے آسیں پہلے بابا جی دی حیاتی دے حالات درج کرنے آں۔

ایہناں دا اصل ناں عبداللہ سی، دُلے شاہ دے ماں مال مشہور ہوئے۔ والد داناں عبدالسبحان تے دادے داناں نور شاہ سی۔ تھانہ برکی دے لاگے اک پنڈ نور پور بابا نور شاہ دے ماں اُتے ای آباد کیتا گیا اے۔ ۶ تھے آپ دی 400 ہیکھے زمین سی۔ نور شاہ بڑے وڈے بزرگ سن تے دریا راجپوت نسل مال سمبندھ رکھدے سن۔ (۱) فیر کسے وجہ توں بابا نور شاہ ہوریں نور پور توں پنڈ آوان کا کڑا چلے گئے۔ ۶ تھے ای بابا دُلے شاہ 1832ء نوں پیدا ہوئے۔ کئی عمرے ای پہلے والد تے فیر کجھ سے پچھوں والدہ دا انتقال ہو گیا۔ ایس لئی آپ دی پالنا آپ دے دادا نور شاہ نے کیتی۔ آپ نے گھر وچوں ای دینی تعلیم تے تربیت پائی جد کہ کسے سکول وچ نہ گئے۔ دادا نے دین دی مڈھلی تعلیم توں وکھ ننھے عبداللہ دی تربیت ایسے سوہنے ڈھنگ مال کیتی کہ بچپن توں ای دل تے دماغ سچے سائیں مال لگ گئے۔ انج ایہہ یتیم بچہ نہ صرف فقر تے درویشی دے اُچے معیار تے اُپر گیا سگوں علم و ادب دی سیوالئی اپنی ماں بولی وچ شاعری دے سوہنے تے سنکھے نقش اپنے پرہن والیاں نوں دان کر گیا۔ کويا بابا جی نے ظاہری سکولی علم تے حاصل نہیں کیتا پر حضرت سلطان باہودے بقول:

اگر چه نيست مارا علم ظاہر ز علم باطنی جاں گشتہ ظاہر

یعنی ظاہری علم نہ ہون دے باوجود اللہ تعالیٰ نے آپ دا اندر روشن کر دتا۔ مزید روحانی پیاس بجھان لئی کوہر سنگھ دی ماڑی (ضلع امرتسر) دے اک بزرگ بابا بھٹے شاہ دے مرید ہو گئے۔ بھٹے شاہ نوشاہی سلسلے مال تعلق رکھدے سن۔ حضرت نوشہ گنج بخش دے پوتے حضرت عصمت اللہ

جیہڑے نوشہ پیر دے خلیفہ حضرت پاک رحمن آف بھڑی شریف دے مرید ہو گئے سن۔ بابا بھٹھے شاہ
 واسلسلہ نسب حضرت عصمت اللہ دے ذریعے رحمن پاک تک جا پہنچدا اے۔ (۲)

35 - 30 سال دی عمر وچ آپ نوں خلافت عطا ہو گئی تے رائے کلاں وچ آباد
 ہو گئے۔ رائے کلاں آن توں پہلے ای آپ دی شادی حیات بی بی مال ہو گئی سی۔ جدوں آپ
 رائے کلاں آئے تے آپ دے دو پتر دمڑی شاہ تے دھیلے شاہ پیدا ہو چکے سن۔ (۳) رائے
 کلاں آ کے پہلے سرخ مرچاں دا کاروبار کر دے رہے فیر گھر دے باہر اک کوبلو لایا تے تیل
 وچکھن واسلسلہ چھو دتا۔ باہر علی دے بقول کجھ عرصہ روئی وی دھنکدے رہے۔ (۴)

بابا جی دے تن بیٹے تے اک دھی سی۔ بیٹیاں دے ماں دمڑی شاہ، دھیلے شاہ تے کوڈی
 شاہ نیں۔ آپ نے ساری حیاتی ایمانداری تے محنت مال روزی کمائی تے نہ صرف اپنے عزیزاں
 سگوں مریداں تے دوجے لوکاں دے کم وی آندے رہے۔ علم، ادب، فقر تے درویشی دی
 خدمت کرن والا ایہہ مرد قلندر آخر کار 4۔ اپریل 1903ء نوں اکہتر ورہیاں دی عمر وچ رب نوں
 پیارا ہو گیا۔ آپ دے کسے عقیدت مند نے آپ دی تاریخ وفات دا قطعہ انج لکھیا اے:

از سر کاوش بشد تاریخ سال عیسوی

بابا عبداللہ شاہ در جنت الماویٰ برفت (۵)

۱۹۰۳ء

40 - 35 سال دی عمر دے درمیان شاعری دا شوق ہو گیا تے پہلے پہل دوہڑے لکھ
 کے اپنے یاراں بیلیاں نوں سناندے رہندے فیر باقاعدہ شاعری کرن لگ پئے۔
 بابا جی نے اپنے پتر تے خلیفہ بابا دھیلے شاہ نوں عربی تے فارسی پڑھان لئی اک مولوی
 صاحب نوں مقرر کیٹا ہویا سی۔ اک دن مولوی صاحب نے دے لے شاہ نوں کلام چھاپے چاڑن دا
 مشورہ دتا، پر آپ نے ایہہ آکھ کے کلام چھاپن توں انکار کردتا کہ میں نہیں چاہندا میرا کلام دوو
 پیسے وچ وکے۔ انج اوہناں اپنا سارا کلام ضائع کردتا۔ (۶)

ایہہ جیہڑے ایات تے ہیر دا ادھورا جیہہ قصہ ساڈے سامنے موجود اے۔ ایس نوں رحمت علی ملک ہوراں بابا دھیلے شاہ تے دو جے لوکاں کولوں سُن سُن کے جمع کیتا اے۔ ایس اتھے بابا جی دی ہیر تے ایات دا مختصر تنقیدی ویرا پیش کراں گے، پر ایس توں پہلے ہیر لکھاریاں دا مختصر جیہہ ویرا اتھے پیش کرنے آں۔

ہیر رانجھانج تے خالصتاً پنجاب دا ای قصہ اے پر ایس دی قدامت وی ودھیری اے تے ایس دی شہرت وی پرانے سے توں ای چوکھی ودھ اے۔ ہن تیکر سیکڑے شاعر ایس قصے نوں نظم دا بابا پوچھے نیں۔ پنجابی وچ تاں کئی نامور شاعر ایہدے اُتے قلم چکی پر پنجابی توں علاوہ عربی، فارسی، اردو، سندھی، بلوچی، ہندی، راجستھانی تے انگریزی بولیاں وچ لکھیا جا چکیا اے۔ جس توں ثابت ہوندا اے کہ ایس عظیم رومانی داستان دی شہرت پورے برصغیر وچ پھیل چکی سی۔ بعض تاریخی شولہد توں پتہ چلدا اے کہ ایہہ واقعہ کدھرے ہمایوں بادشاہ دے دور وچ ہويا اے۔ تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند وچ ایہہ واقعہ بہلول لودھی دے زمانے دا دیا گیا اے (۷) پر شاہ حسین ایس توں وی پہلے ہیر تے رانجھے نوں اپنے شعراں وچ علامت وجہوں ورت چکے نیں۔ افضل پرویز ایس دی تاریخی حیثیت نوں متھدیاں ہوئیاں لکھدے نیں:

”شہنشاہ جلال الدین اکبر کے عہد (1554ء تا 1603ء) میں ہیر رانجھے کا قصہ ہر طرف پھیل چکا تھا۔ اس عہد کے شاعر باقی کولابی (م 1574ء) نے فارسی اشعار میں اس کا ذکر کیا ہے کہ ہندوستان میں ہیر اور رانجھے کا چرچا عام ہے اور ان کے عشق کا افسانہ ہر زبان پر ہے۔“ (۸)

پنجابی دے پہلے ہیر لکھاری دمورداس نے ہیر لکھدیاں تھان تھان اُتے اک دعویٰ کیتا اے کہ ”آکھ دمور اکھیں ڈٹھا“ جس توں ایہہ شبہ ہوندا اے کہ ایہہ واقعہ دمور جی دے سامنے ہويا اے پر ساڈی جاچے ایہہ محض اوہد اٹکیہ کلام اے۔ ایہدے وچ سچائی کوئی نہیں۔ (۹) ایہی گل ضرور اے کہ اکبر دے سے ایہہ واقعہ شاعرانے بیان کرنا شروع کردتا سی۔ دمور دا ”اکھیں ڈٹھا“ توں وکھ کجھ ہور شہادتیاں وی ایس گل دی کوئی دیندیاں نیں کہ ایہہ واقعہ ہمایوں دور دا ای اے۔

عین الحق فرید کوٹی نے سانوں اک ہو رلا بھ مند جانکاری دتی اے۔ اوہ دسدے نیں کہ اکبری عہد دے اک پنجابی شاعر بھائی گورداس بھلمہ (1559ء تا 1637ء) نے وی اپنے کلام وچ اک تھان ایس پریم کہانی دی گل چھوئی اے:

لیلیٰ مجنوں عاشقی چودہ چکی جاتی سورٹھ لیجا گاویئے جس گھڑا واتی
مہینوال نوں سؤنی لے تردی راتی رانجھا ہیر بکھائیئے اوہ پریم پرانی (۱۰)
ایس بندنوں پڑھ کے تاں ایہہ وی کھلدا اے کہ ایس رومانی داستان نوں پڑھن لئی
پہلے پہل راگ سورٹھ دی ورتوں کیتی گئی اے۔ ہیر دے دو جے پنجابی لکھاریاں وچ احمد کجر، چراغ
اعوان، شاہ جہان مقبل، سید وارث شاہ، احمد یار مرالوی، میاں ہدایت اللہ، پیراں دتہ ترگر، صوفی
عنایت علی عنایت تے ہو رکئی ماں سامنے آندے نیں۔ لیہناں سارے ماواں وچ وارث شاہ دا
مقام سب توں اچا اے۔ اوہناں دی لکھی ہیراواں ویلے توں لے کے ہن تیک پنجاب وایاں دے
دلاں دی دھر کن بنی ہوئی اے تے اوہدے وچ صرف اک قصے نوں ای بیان نہیں کیتا گیا سگوں
اوس سے دے پنجاب تے پنجاب وایاں دی پوری پوری تصویر کھچ کے سامنے لے آندی گئی اے۔
دُلے شاہ نے وی اپنے قصے دامنڈھ حمد تے نعت توں مہیا اے۔ فیر خلفائے راشدین
دی صفت لکھ کے ”وجہ تصنیف کتاب“ دے سرناویں پٹھہ قصے دا آغاز کیتا اے۔ لکھدے نیں:

کچھ بچناں پیاریاں بیلیاں نے اک دن پٹھیاں ایہہ اظہار کیتا

اوسے بحر وچ ہیر دا لکھو قصہ وارث شاہ نے جو اختیار کیتا (۱۱)

قصے دامنڈھ تے اوہدے واقعات دی ترتیب تے وارث شاہ والی اے پر دُلے شاہ نے
کدھرے کدھرے تفصیلات نوں ودھان دا آہر وی کیتا اے مثلاً تخت ہزارے دی تعریف وچ
وارث شاہ ہوراں صرف دو مصرعے ای لکھے نیں جد کہ دو مصرعے او تھے دے وایاں بارے نیں
جد کہ دُلے شاہ ہوراں ایس موقعے اُتے دس مصرعے لکھے نیں۔ وگی وجہوں کچھ مصرعے پیش نیں:

کراں صفت کیہ شہر ہزارے دی میں سدکار یگر یہہاں دھر اوہدے نے

چار برج فصیل دو ڈیوڑھیاں نے وچ محل تے ماڑیاں پاوندے نے (۱۲)

انج ای رانجھنے دی ولادت واقصہ شاعر نے خوب مزے مال بیان کیتا اے:

مہینہ سون داتے بدھ وار سائی رانجھا جمیاں ملن ودھائیاں این
گُو پا پراتاں وچ ونڈیو نے سد چاچیاں پھپھیاں تائیاں این
لیرے دتے نیس دھیاں دھیائیاں نوں لگاں دتیاں سد جوانیاں این
گائیں مہیں تے گھوڑیاں دان کیتے سد ڈوم، برہمنان تائیاں این
پسن کیتے روپے نیس لاگیاں نوں موچی تیلی جولاہے بھرائیاں این

مُبراں دتیاں سیداں بادشاہاں، پیر زادیاں سوہدیاں بھائیاں این (۱۳)

فیر قصہ انج ای مُردا اے کہ رانجھا بھابھیاں دے طعیاں مہیاں توں تگ آ کے جھنگ
سیال ول نوں مُر پیندا اے۔ مسجد وچ رات گزارن ویلے مُلاں نال جھگڑاتے بحث کرنا، راہ وچ
لڈن ملاح نال بحث توں بعد بیڑی وچ بیٹھ کے دریا پار کرنا۔ ہیر دی تیج اُتے چڑھ کے سوماتے
ہیر داسہیلیاں نال دریا دی سیر نوں آنا وغیرہ جیسے واقعات ملدے نیس۔ اتھے گواپڑا کے دُلے شاہ
نے فکر دے گھوڑے خوب دوڑائے نیس۔ وارث شاہ ہوراں اکوای بھر پورتے مکمل مصرعے وچ
گل نیڑ چھڈی سی کہ:

لے کے سٹھ سہیلیاں نال آئی ہیر متڑی روپ گمان دی جی (۱۴)

دُلے شاہ ہوراں اتھے ہیر دیاں ساریاں سہیلیاں دے ماں تک گنا چھڈے نیس۔ اک

شعر ملاحظہ فرماؤ:

زمینداراں دی گوی آ چند کوراں دانے ویڑے دے وچ سکاوندی آ

بگھو ناٹن نے جدوں آواز ماری کندھ ٹپ چکھواڑیوں آوندی آ (۱۵)

ایہناں بنداں وچ شاعر نے ہیر دیاں جیہڑیاں دو جیاں سہیلیاں دے ماں دے نیس
آیس اوہناں دا ذکر وی اتھے کراں گے۔ ایہناں وچ چوکیدارنی میلو، رام دئی کھترانی، سکھ دئی
بھاہڑی، رنگو پیرنی، بوداں بازی گرنی، بچو کاشمیرن، اندی مہری، گابو کجریانی، صابنی چھپیبی، موران

جٹی، جان بیگنجری، زلد وکولی، اڈوسا ہنسی، بھاگن بر و آلی، مُلکھاں کنگرائی، بیگاں اوڈنی، بھاگ
 بھری موچپانی، ساواں تیلن، سُدھی سنیاہری، کورجاں کمبونی، کیمی قاضیانی (قاضیاں دی گوی)،
 کھیجاں کھوجی، رچی راجپوتنی، جان بی بی جولائی، پیدی گھمیاہری، بائی بلوچنی، آہو راولانی، جانو
 چوڑی گرنی، دھی چنگڑی، ساہو لوہاری، آڈو بھری، دھولی قصائن، بختو چرنگنی، بھری کھنیکنی، کرن
 دیوی باہمنی، مہر وارانین دے ناں ذکر جوگ نیں۔ اخیر تے شاعر نے پنجاب دے کھاجیاں دا کجھ
 انج ویر واکینا اے:

پیاں چین ترچولی نے کجھ گویاں گڑ داناں وچ رلایا ای
 اک سر ہوں دے ساگ مال کھان روٹی، مٹھے چولاں اُتے دھی پایا ای
 اک چھولیاں دے لکڑے کھان رکھے مال لسی دے نوش کر لیا ای
 اک کھاندیاں سیویاں رُہ کھیراں فاتہ ویکھ لوکیناں نوں آیا ای
 اک کھاندیاں گاجراں، شکر قندی، گنے چوپ کے جی پرچایا ای (۱۶)

یہناں شعراں توں اک تاں ایہہ گل کھلدی اے کہ دُلے شاہ اک پختہ کار شاعر نیں۔
 اوہناں کول نہ صرف الفاظ دا کھلا ڈکھانڈھا صرامو جو دے سگوں اوہناں نوں لفظاں دی ورتوں دا
 سلیقہ وی آؤندا اے۔ پینڈ ورتل دا وسیع تجربہ رکھن والے دُلے شاہ کول جذباں دی سچائی تے
 صداقت وی پوری چمک دمک مال وکھالی دیندی اے۔ اوہناں دے شعراں وچ جے کر سادگی،
 روانی، برجستگی تے سلاست و رنگیاں خوبیاں پائیاں جاندیاں نیں تے اوہتھے ای تشبیہ، استعارہ، تلمیح
 تے دوجیاں شعری صنعتاں راہیں شعراں نوں سجان دا آہر وی پایا جاند اے۔ اوہناں دے قلم دا صحیح
 زور اوس ویلے خاص طور تے کھلدا اے جدوں ہیر دے مال اوہدیاں سہیلیاں رل مل کے پتن
 نوں ٹردیاں نیں۔ اوہتھے دُلے شاہ ہوراں گویاں دے کپڑے تے زیورات دا ذکر بڑے ڈھکویں
 تے پھاویں چچ مال کینا اے۔ دوجی اہم گل ایہہ سامنے آندی اے کہ شاعر نے وارث شاہ کولوں
 چوکھالا بھتاں چکھیا اے پر اوہ وارث شاہ دا صرف اک مقلد بن کے ای نہیں رہ گیا سگوں اوہنے

اکثر تھاویں اپنے کئی نویں راہ کڈھن تے لبھن دا وی سگواں آہر کینا اے۔ بھاویں کتاب دے مرتب رحمت علی ملک نے دیا کہ دُلے شاہ نے وارث شاہ دے اوکھے لفظاں دی تھاں عام ورتوں دے لفظ لیا کے ہیرنوں ہو سوکھا کر دتا اے پر ایہہ گل وی منن جوگ اے کہ لفظاں دی ورتوں دے ڈھنگ موجب وارث شاہ دے مثل کوئی وی پورا نہیں اتر سکیا۔ اسیں اتھے اک ونگی پیش کرنے آں جس توں وارث دی وڈیائی دا پتہ چل سکے۔ ہیرجدوں رانجے نوں اپنی بیج توں اٹھال دی اے اتھے دُلے شاہ دا انداز ویکھو:

کڈھے گالیاں تے ٹمھے بہت ہوندی پت لای بغیر نہ اٹھنا ایں

تینوں سوٹیاں موہلیاں نال اسیں دھائیاں وانگ نکا کر کٹنا ایں (۱۷)

تے ہنس ایس جذبے نوں وارث شاہ دی زبانی سنو جیہناں اِکو مصرعے وچ ای ہیر دے اندر اُبلدے ہوئے سارے جذبیاں دا اظہار کر دتا اے:

اٹھیں سٹیا بیج اسا ڈری توں لما سوٹوے وانگ کیہ پیاہیں وے (۱۸)

ایس توں وکھ کئی مصرعے سگویں وارث شاہ والے ای جا پدے ہین پر ایہدے نال دُلے شاہ دی شاعرانہ عظمت وچ فرق نہیں آندا۔ اوہناں دی ہیر دے ایہہ بند وارث شاہ دی نقل نہیں اوہناں دی اپنی کوشش تے کاوش اے۔ مکالمے تے کردار نگاری وی چتویریں اے غرض شاعر اک بہتر تے کامیاب قصہ کو دے روپ وچ ساڈے سامنے آیا اے۔ افسوس کہ ایہہ ہیر کئی کوششاں دے باوجود سانوں نامکمل حالت وچ ای مل سکی اے۔ ایہہ ہیر دے سب لڑن توں بعد جوگی (رانجے) دا آکے دم پڑھنا تک ختم ہو جاندی اے۔ بابا جی نوں پردہ کیتیاں حالی بو ہتا چر تاں نہیں گزریا۔ کاش ایہہ ہیر مکمل حالت وچ لہجہ جائے تے ایہہ نہ صرف دُلے شاہ دی عظمت دا اک نور منارہ ثابت ہووے گی سگوں پنجابی زبان و ادب وچ اک سوہنا سنکھا وادھا وی بنے گی۔

ہیر توں بعد بابا جی دیاں کجھ سی حرفیاں، ابیات تے کجھ دو جا پھنکل کلام ایس کتاب وچ شامل اے۔ کیوں جے بابا جی اک صوفی گھرانے نال تعلق رکھن توں وکھ آپو قادری نوشاہی سلسلے

وچ بیعت سن۔ ایس لئی اوہناں دے باقی ماندہ کلام وچ تصوف دا اثر نمایاں اے۔ اوہناں دیاں سی حرفیاں تے دوہڑیاں وچ دنیا دی بے ثباتی، آخرت ول کوہ کرن، دنیاوی حرص، ہوس تے لالچ توں بچن، اللہ دی خالص محبت نوں اپنان، مرشد دا اوب تے اوہدا حکم منن، نماز، روزہ تے دو جیاں فرض عبادتاں ول چت لان، غرور، تکبر ورگیاں بیماریاں توں بچن تے صدقہ خیرات خوب کرن دے مضامین ملدے نیں۔ اتھے آسیں اوہناں دیاں سی حرفیاں وچوں دو مثالاں پیش کرنے آں:

ت: ترک کریئے مندے کم ولوں پریت سائیں دے مال چالائیے جی
 جگ وچ مصیبتاں بھاریاں نیں قدم سنبھل کے چاٹکائیے جی
 ایہہ نفس شیطان ہے ویری تیرا رسا وٹ یقین دا پائیے جی
 دُلا شاہ مسافر ہاں کوئی دن دے دعویدار نہ مول کہائیے جی (۱۹)
 و: وسدا سائیں تیرے دل اندر ایویں باہر پیا اوہنوں بھالدا توں
 اپنے آپ نوں جے پچھان لیدن وں ایہہ زندگی مفت نہ گالدا توں
 رولا پانا ایں خالی ڈھول وانگوں واقف کار نہ حال احوال دا توں
 دُلا شاہ بہشت پھر کیویں ملسی رہیوں رب دا حکم جے نالدا توں (۲۰)

سی حرفیاں توں بعد پھنکل کلاساں وچ آپ نے بعض پیشہ ور لوکاں دی سلاہنا وی کیتی اے خاص طور تے کولہواہن والیاں دی تے موچیاں دی بڑے سوہنے اکھراں وچ تعریف کیتی اے۔ اخیر اُتے کجھ بیت وی کتاب وچ شامل نیں ایہناں وچ وی دُلا شاہ ہوراں تصوف نوں ای ممکنہ رکھیا اے۔ اک بیت دیکھو جیہدے وچ بابا جی نے تصوف دے مال مال حمدیہ انداز اختیار کیتا اے:

نہ ماں پیو پت اوہ کسے دا اے نہ جمیاتے نہ جایا ای
 نہیں اکھیاں تے نہ کن اُس دے نہ کھائے تے نہ تھایا ای
 جیویں مہندی دے پُت وچ رنگ رچیا ایویں سرب دے وچ سلایا ای
 دُلا شاہ وی دیکھ آئند ہویا ہر رنگ وچ جاں نظری آیا ای (۲۱)
 ایس مختصر جیہی بحث توں آسیں ایہہ سٹا سوکھ مال کڈھ سکے آں کہ بابا دُلا شاہ پنجابی

دے اک اُگھے گننام شاعر نہیں۔ جیہناں دی کتاب ”ہیر و ابیات بابا دُلے شاہ“ پنجابی دے ہیر دیواناں وچ اک سوہنا واوہا اے۔ آپ نہ صرف اک اچھے داستان کو شاعر دے طور تے سامنے آئے نیں، سگوں اُچ پدھر اووہڑا لکھن پاروں وی پنجابی وچ اُچا مقام رکھدے نیں۔ سانوں امید اے کہ اوہناں دی ایہہ بظاہر نامکمل کتاب پنجابی شعر تے ادب دی تاریخ وچ اک نویں چمکدے ستارے وانگوں سدا روشن رہوے گی۔ ساڈی کوشش رہوے گی کہ ایس ہیر دی مکمل بھالنا کر کے پنجابی ادب دی سیوانوں ہور اگے ودھایا جاسکے۔

☆☆☆☆☆

حوالے

- (۱) بابا دُلے شاہ دے پوتے بابا بابر سائیں مال تروویو
- (۲) ایضاً (۳) ایضاً
- (۴) رحمت علی ملک (مرتب): ہیر و ابیات بابا دُلے شاہ؛ کاشانہ صوتی لاہور، (س ن) ص 7
- (۵) ایضاً، ص 21 (۶) ایضاً، ص 26
- (۷) تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند؛ ج 13 حصہ اول ص 265
- (۸) افضل پرویز: لوک تھیٹر؛ لوک ورثہ اشاعت گھر، اسلام آباد، س ن، ص 76
- (۹) عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ عزیز بک ڈپو لاہور، 1972ء ص 214
- (۱۰) ثقافت سہ ماہی: مقالہ ”ہیر رانجھا“ از عین الحق فرید کوٹی، پاکستان نیشنل کونسل آف آرٹس، اسلام آباد 1977ء ص 7
- (۱۱) ہیر و ابیات بابا دُلے شاہ؛ ص 30
- (۱۲) ایضاً، ص 31 (۱۳) ایضاً، ص 32
- (۱۴) وارث شاہ، سید: ہیر؛ مرتبہ شیخ عبدالعزیز، پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1964ء ص 27
- (۱۵) ہیر و ابیات بابا دُلے شاہ؛ ص 43 (۱۶) ایضاً، ص 46
- (۱۷) ایضاً، ص 49 (۱۸) وارث شاہ، سید: ہیر؛ ص 31
- (۱۹) ایضاً، ص 89 (۲۰) ایضاً، ص 102 (۲۱) ایضاً، ص 109

